

18. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 2. Житомир, 2008. 768 с.
19. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 3. Житомир, 2010. 808 с.
20. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 4. Житомир, 2011. 788 с.
21. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 5. Житомир, 2011. 796 с.
22. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 6. Житомир, 2013. 694 с.
23. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 7. Ч. 1. Житомир, 2015. 706 с.
24. Соціалістичний Наступ. 1934. № 52. 6 квітня.
25. Соціалістичний Наступ. 1934. № 56. 12 квітня.
26. Фесенко А. Фрунзівці показують приклад. *Соціалістичний Наступ* (Новоград-Волинський). 1933. № 449. 7 липня.
27. URL: <https://history.zmist.pl.ua/thesaurus/komyssyy-po-delam-byvshyh-krasnogvardejczev-y-krasnyh-partyzan-partyzanskye-komyssyy/>.

— o —

УДК 903.5(477.82)''1991/2022''

ГАВРИЛЮК С. В.
(м. Луцьк)

ЗАХОДИ З ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ НЕКРОПОЛІВ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1991–2021 рр.)

***Анотація.** У статті висвітлюється історія появи на території Волинської області впродовж ХХ ст. військових некрополів як масових поховань, спричинених обставинами воєнних лихоліть, розкривається діяльність щодо їх виявлення, вивчення та збереження у період незалежності України, виокремлюються проблеми, які мають місце в означеній ділянці пам'яткоохоронної діяльності і потребують невідкладного вирішення.*

***Ключові слова:** військові некрополі, воєнна історія, Волинська область, пам'ятні місця, пам'яткоохоронна діяльність.*

Виклад основного матеріалу. У нинішній час, коли Україна захищає власну незалежність у розв'язаній російським агресором у лютому 2022 р. повномасштабній війні, особливої актуальності набуває питання вивчення й популяризації національної воєнної історії, збереження і забезпечення охорони її пам'яток. Адже впродовж ХХ ст. Україна, її західні землі, у тому числі територія Волинської області, були теренами, де розгортались битви Першої (1914–1918 рр.) та

Другої (1939–1945 рр.) світових воєн, де впродовж 1917–1921 рр. молоді українські національні держави вели збройну боротьбу за своє існування, де під час Другої світової війни діяв рух Опору, а після її закінчення – українських повстанський рух. Чимало таких поховань не збереглися до наших днів. Основною причиною їх зникнення стала комуністична система, під час панування якої ставлення до цих пам'яток було вибірковим. Увага надавалася насамперед похованням радянських воїнів, значно меншою мірою – солдатам російської армії. Байдуже ставлення влада демонструвала до поховань солдат інших армій періоду Першої світової війни. Неприпустимим вважалося збереження могил німецьких солдат періоду Другої світової війни та українських повстанців. Такий підхід зумовив руйнування багатьох некрополів та їх забуття, що спричинило усунення з історичної пам'яті українського народу низки пластів не такої давньої історії.

У Волинській області нині зберігається чимало пам'яток воєнної історії ХХ ст. Їх фіксація, вивчення та збереження за радянської доби носили фрагментарний та епізодичний характер. Це зумовило занепад і руйнацію багатьох з цих пам'яток. Тому дослідження військових некрополів як свідків воєнної історії Волині ХХ ст. є актуальним з історичного, суспільно-політичного, патріотичного, пам'яткоохоронного зрізів, нині, як ніколи раніше, зберігає свою теоретичну та практичну значущість. Згідно з відомостями управління культури Волинської обласної державної адміністрації, у 2015 р. в області налічувалося 12 меморіальних комплексів, 6 меморіальних споруд, 61 пам'ятник радянським воїнам, 347 пам'ятників загиблим під час Другої світової війни краянам, 283 братські та індивідуальні могили радянських воїнів – партизан та прикордонників, 61 братська могила мирних жителів [5: 68].

Воєнні дії на території сучасної Волинської області тривали більшу частину всієї Першої світової війни (Великої війни). Тут зустрілись армії кількох великих держав, і від їхнього зіткнення залишилися рештки земельних та бетонних укріплень, цвинтарі чи братські могили. Але час і об'єктивні обставини заховали від людського ока велику кількість місць, де спочивають загиблі у цій війні. В області нараховується нині 34 кладовища та братські могили доби Першої світової війни, що мають ознаки військових некрополів [5: 67].

Вшанування на теренах Волині полеглих вояків Першої, а згодом і Другої світових воєн, інших воєнних конфліктів, впорядкування їхніх могил та створення військових некрополів, догляд і охорона останніх почали здійснюватися відразу по гарячих слідах подій. Зокрема, після припинення бойових дій могили російських солдат, які загинули внаслідок Брусилівського прориву 1916 р., були відмічені дерев'яними хрестами. Так постали військові некрополи у місті Луцьку [4], селищі Голоби [1: 92–94], селі Солотвин [3], в полі між селами Вітоніж та Квітневе, ін. [2].

Щодо пам'ятників російським солдатам, які збереглися до нашого часу, то більша їх частина постала в міжвоєнний період, тобто у час, коли Волинь входила до складу Другої Речі Посполитої. Таким, наприклад, є пам'ятник 1933 р. у селі Квітневе, поставлений коштом жителів села [1: 92]. Незважаючи на історичні перипетії ХХ ст., споруджені поблизу церков або на території діючих кладовищ десятки скромних пам'ятників російським солдатам постійно вшановувалися місцевими громадами. Жоден з них на території Волинської області не був зруйнований підпіллям Організації українських націоналістів (ОУН) або УПА. Натомість практично всі могили загиблим повстанцям у післявоєнний період були зрівняні з землею органами радянської влади [9: 455].

До нашого часу дійшло кілька пам'ятників, збудованих представниками австро-угорської армії солдатам, які загинули в битвах Першої світової війни. Такий пам'ятник 1918 р. у вигляді кам'яної стели з лотарінгським хрестом і символічним поховальним вінком знаходиться на старому міському цвинтарі міста Ковеля. Інший пам'ятник у вигляді чотиригранної зрізаної піраміди з написом німецькою мовою «Усім загиблим у Великій війні» знаходиться у селі Борочиче донедавна Горохівського району [9: 453].

Військові поховання на кладовищі села Тоболи на Волині вперше були впорядковані у міжвоєнний період за сприяння польської влади. На діючому кладовищі у центрі села знаходяться дві великі бетонні споруди, що нагадують меморіальний комплекс. Це унікальна пам'ятка, яка потребує детальнішого вивчення, тому що після війни тут почали хоронити і померлих місцевих мешканців. Варто відзначити, що на даному некрополі знаходяться поховання Першої та Другої світових війн. Впорядкування цих некрополів дало можливість громадськості

області, представникам місцевої влади, духовенства та фахівцям-історикам Східноєвропейського (нині Волинського) національного університету імені Лесі Українки відкрити тут 5 липня 2016 р. військовий меморіал.

Вшанування пам'яті брусилівців шляхом впорядкування їх поховань відбувалося і в період радянської влади. Це мало місце у селі Вільхівка тоді Горохівського району (1967 р.), поблизу селища Рокині Луцького району (1988 р.), ін. [9: 454].

Заходи, пов'язані з увічненням пам'яті полеглих солдат Першої світової війни, реалізуються на Волині і в умовах незалежної Української держави. Так, у 2007 р. благодійним фондом «Останній солдат» на церковному погості храму Святителя Феодосія Чернігівського, що по вулиці Володимирській у Луцьку, замість зруйнованого радянською владою некрополя було встановлено пам'ятник. На його гранітній плиті українською та німецькою мовами написано: «На спомин про загиблих під час Першої світової війни солдатів російської, австро-угорської та німецької армій, похованих тут, і на честь примирення між народами Європи» [10].

Дослідженням численних некрополів в останні десятиліття займаються археологи, історики, місцеві краєзнавці, громадські активісти. Так, у 2008 р. дослідницьку програму «Фронт на Стохіді» розпочала громадська організація «Футурус XXI». Її результатом стало виявлення численних бойових укріплень та поховань, проведено їх обстеження, здійснено опис, фотофіксацію тощо. У 2012 р. пошукова історико-краєзнавча експедиція «Прип'ять – Стохід I» за участю волонтерів із Львівської, Закарпатської та Волинської областей проходила територією ще донедавна Любешівського району Волинської області. Окрім пошуково-археологічних робіт проведені заходи з реконструкції некрополя Першої світової війни, розташованого на окраїні села Судче [8]. У 2014 р. члени історико-краєзнавчої експедиції «Прип'ять — Стохід II» провели обстеження німецького кладовища поблизу населеного пункту Бучин та некрополя біля села Заріка Любешівського району. Над дослідженням некрополів часів Першої світової війни уже впродовж десяти років працює організація «Волинські старожитності».

Варто зупинитися на напрацюваннях історико-краєзнавчої експедиції «Прип'ять — Стохід I». Експедицію організували Федерація

скаутів «Галицька Русь», Волинський обласний благодійний фонд «Останній солдат» за участі спеціалізованого підприємства «Волинські старожитності» – дочірнього підприємства науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, за сприяння структур Волинської облдержадміністрації та місцевої влади. Головним завданням експедиції був пошук можливого місця розташування некрополя часів Першої світової війни. За інформацією місцевих мешканців, котрі пам'ятають розповіді старожилів, у лісовому масиві в околицях села Залізниця під час війни розташовувався прифронтовий польовий шпиталь російської армії. Поряд з шпиталем було кладовище, на якому впродовж тривалого часу хоронили воїнів, померлих від ран та хвороб, а також тих, хто загинув на полі бою. Численні могили раніше були позначені хрестами, які не збереглися до наших днів, некрополь заріс лісом і про нього практично забули. Оскільки територія, де розташоване кладовище, не перебуває під охороною, там у будь-який момент могла розпочатись промислова вирубка лісу з подальшим викорчовуванням пнів і розчищенням місця для посадки нового лісу. Забуте поховання могло бути порушене і назавжди піти у небуття. Через це організаторами експедиції й було вирішено встановити точне місце розташування військового кладовища.

У рамках Міжнародного гуманітарного проекту «Mamoria Patriae» (Пам'ять Вітчизни) був сформований загін волонтерів. До його складу увійшли скаути застав «Львів» та «Ужгород» Федерації скаутів «Галицька Русь» та члени благодійного фонду «Останній солдат». У процесі роботи експедиції до них приєдналася група добровольців – учнів місцевої школи села Залізниця. Наукове керівництво пошуковою археологічною роботою у рамках експедиції здійснював кандидат історичних наук Сергій Панишко – заступник директора спеціалізованого підприємства «Волинські старожитності».

Роботи із виявлення некрополя проводились шляхом закладання пошукових траншей і шурфів на місці можливого розташування кладовища. У східній частині траншеї довжиною 34 м зафіксовано дві плями від заповнень похоронних ям. При їх розчищенні виявлено два поодинокі захоронення, зорієнтовані головою на південний захід. Захоронення № 1 здійснено у труні, скелет не мав видимих прижиттєвих травм. Проте на скелеті захоронення № 2 виявлено чіткі

сліди численних переломів кісток і черепа. Крім цього, покійник був у незвичному положенні: його помістили в могилу в залякломому стані. Знахідки із поховань – пряжки від поясних ременів та гудзики.

Виявлені останки жертв Першої світової війни були обстежені без зміни їх положення та без ексгумації (підняття з могил), усі знахідки після фотофіксації поміщені назад у ями, над якими відновили земельний покрив. Оскільки концентрація захоронень у східній частині траншеї вказувала на західну межу кладовища, було вирішено перевірити його продовження на гребені підвищення у східному напрямку. Закладений на схід від розвідувальної траншеї шурф розміром 2×2 м виявив ще дві плями, напевне від могильних ям, через що їх вирішили не відкривати. Проведені роботи підтвердили наявність військового кладовища на досліджуваній ділянці в околицях села Залізниця на Волині. Характер захоронень і підйомний матеріал на сусідніх ділянках дає змогу пов'язати кладовище з польовим лазаретом, який функціонував на цьому місці у період Першої світової війни [7].

Для подальшої роботи над цим об'єктом необхідні архівні дослідження, в результаті яких можна визначити належність похованих тут останків воїнів до конкретних військових частин, окреслити загальний план некрополя, а також встановити імена похованих тут воїнів – жертв Першої світової війни. Це дасть можливість у найближчому майбутньому привести до належного вигляду територію некрополя та увічнити пам'ять похованих тут солдатів. Окрім пошуково-археологічних робіт, члени об'єднаного загону волонтерів проекту «Меморія Patriae», у зв'язку з наближенням 100-річчя початку Великої війни, за сприяння місцевої влади провели роботи з реконструкції некрополя Першої світової, розташованого на окраїні села Судче тоді Любешівського району. Після завершення робіт за участі представників влади та великої кількості вірян священники відслужили панахиду за воїнами, котрі загинули в роки Великої війни [7].

Військові поховання часів Першої світової війни на території Тоболівської сільської ради досліджували наукові співробітники Камінь-Каширського краєзнавчого музею [5: 84–85]. Тут знаходиться Червищенський плацдарм, що включає в себе такі населені пункти колишніх Камінь-Каширського (Старі Червища, Рудка Червинська, Оленіно, Гута Боровенська, Тоболи) та Любешівського (Седлище)

районів Волинської області [5: 72]. На цій території у 2009 р. організація «Футурус ХХІ» спільно із музейними працівниками провела дослідження, в результаті яких вдалося виявити близько 30 залишків фортифікацій (залізобетонні сховища, окопи, бліндажі тощо) та декілька військових кладовищ [5: 95].

Окупація росією Криму і територій Донецької та Луганської областей суттєво перешкодили подальшій реалізації на Волині запланованих заходів, що мали на меті впорядкування забутих військових кладовищ. Тим не менше виявлення, обстеження і впорядкування некрополів у Волинській області продовжилося. Зокрема, з 2015 р. триває упорядкування кладовища часів Першої світової війни, розташованого в лісі неподалік села Костюхнівка ще донедавна Маневецького району. Цим займаються члени юнацької організації харцерів з Польщі. Під керівництвом дорослих, зокрема керівника Центру українсько-польського діалогу Ярослава Горецького, вони продовжують дослідницьку роботу з пошуків втрачених поховань польських легіонерів, проводять археологічні розвідки і розкопки [5: 77]. Свої знахідки харцери передають до музею, створеного в польському культурному центрі «Діалог». Рештки знайдених тіл воїнів і їх фрагменти перезахоронюють на упорядкованому ними ж кладовищі. З усіх народів, учасників Першої світової війни, одним з епіцентрів якої було саме Волинське Полісся, лише поляки опікуються останками воїнів, що загинули в той час на Волині.

Ініціативу місцевих громад, духовенства Волині щодо вшанування загиблих воїнів Першої світової війни фінансово підтримують державні структури. Так, за підтримки обласної та районної влади у липні 2012 р. в селі Холопичі тоді Локачинського району відбулося урочисте відкриття пам'ятного знаку на місці поховання понад 100 кавалеристів Донського козацького полку 8-ї російської армії, які загинули у липні 1916 р. [6]. Звучала наступна теза: уроки Першої світової війни не мають права на забуття, історія застерігає від повторення подібних жакіть. Нагадуванням про це міг би стати Меморіал жертвам Першої світової війни, питання про спорудження якого неодноразово порушували історики і краєзнавці Волині.

Увага звертається і на вшанування пам'яті військових, а також мирних жителів, які загинули на початковому етапі Другої світової

війни (1939–1941 рр.). Починаючи з 1997 р. на території городища у місті Володимирі-Волинському (нині – місто Володимир Волинської області) проводяться розкопки та дослідження місць масових поховань в'язнів місцевої в'язниці, які на початку Другої світової війни були знищені органами НКВС. Організація «Волинські старожитності» у співпраці з польськими колегами протягом 2014–2015 рр. здійснили ексгумацію та перепоховання на міському кладовищі понад 2700 осіб, які загинули восени 1939 – влітку 1941 рр. у цій в'язниці [5: 69].

Складніша ситуація спостерігається з похованнями на території області євреїв, німців, представників інших національностей. Тільки у 2000-х рр. стали активніше досліджуватися ці місця. Так, у селі Мельники Шацького району виявлена та впорядкована могила восьми польських офіцерів. Тут же розташований меморіал польських прикордонників, які загинули у вересні 1939 р., захищаючи територію Другої Речі Посполитої від агресивного вторгнення Червоної армії [5: 134]. Щодо німецьких солдат, які загинули у 1944 р. на території ще донедавна Ковельського і Турійського районів Волинської області, то їхні останки були передані Німеччині. На сьогодні можна констатувати, що впорядковані некрополі солдат нацистської Німеччини на території Волині відсутні.

Стосовно єврейського населення, яке стало жертвами гітлерівської політики голокосту, то на території Волинської і Рівненської областей відомі 39 місць масових поховань євреїв [5: 109]. Протягом 1986–1991 рр. були встановлені або відремонтовані пам'ятники у 32 місцях таких поховань. Найактивніше процес впорядкування місць поховань євреїв відбувався протягом 1990-х років. До 1998 р. у Волинській області було встановлено близько 100 відповідних пам'ятних знаків [5: 109]. Наприкінці 2011 р. в Україні розпочалася реалізація проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни», яка продовжується донині.

Особливе місце серед вивчення і впорядкування некрополів Волині посідають могили борців за незалежність України. У їх виявленні, зборі інформації про полеглих та приведенні у належний вигляд ініціатива належить небайдужій громадськості. Це насамперед історики, краєзнавці, місцеві активісти, представники історико-патріотичних товариств тощо. Так, наприкінці 2021 р. за ініціативою

історика і краєзнавця Сергія Годлевського у селі Самари (знаходиться неподалік кордону з Білоруссю) вдалося відновити могилу українського повстанця, який загинув у бою з НКВС і був таємно вночі похований односельцями на сільському кладовищі. За допомогою голови Волинської обласної ради Григорія Недопада та волинських прикордонників могилу привели в порядок, встановили пам'ятник, на якому вказали інформацію про повстанця. Як повідомляє Сергій Годлевський, ім'я повстанця – Павло Левонюк. У вересні 1949 р. він був поранений у бою з енкаведистами. У результаті поранень помер. Хоронили його односельчани таємно, бо якби це було відкрито, то «останки повстанця совети віддали б під наругу, як це не раз було». Нині на пам'ятнику у вигляді козацького хреста з тризубом зазначені рік народження і дата смерті упівця, а за епітафію – слова зі стрілецької пісні «Коли ви вмирили, вам дзвони не грали, ніхто не заплакав за вами. Лиш в чистому полі ревіли гармати, а зорі вмивались сльозами». Однак робота в такому напрямку практично лише розпочинається.

Нині існує й низка проблем у справі виявлення, впорядкування та збереження військових некрополів Волинської області. Це, зокрема, певна недосконалість чинного законодавства в галузі охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини, недостатнє розуміння суті і важливості справи з боку окремих представників державної влади, керівників територіальних громад, слабке фінансування тощо.

Висновки. В умовах незалежної України покровоко продовжує здійснюватися різнобічна діяльність громадськості та органів влади Волинської області щодо пошуку, дослідження та збереження військових некрополів. Проводяться археологічні розкопки, відновлювальні роботи на місцях поховання солдат різних армій. Матеріали досліджень оприлюднюються у періодиці, збірниках праць наукових конференцій, стають надбанням пам'яткоохоронних структур, громадськості. Для успішнішого вирішення наявних у галузі збереження військових некрополів проблем необхідно активніше залучати учнівську і студентську молодь, домогтися збільшення державного фінансування пошуково-відновлювальних робіт, вивчати досвід країн Європи, налагоджувати міжнародну співпрацю. Це свідчитиме про зорієнтованість нашої держави на загальноприйняті світові моральні принципи, дійсну повагу до пам'яті жертв воєнних конфліктів ХХ ст. Тим більше, що розв'язана росією повномасштабна

військова агресія проти України несе численні людські жертви, і питання увічнення належним чином пам'яті про полеглих у цій війні й надалі лишається злободенним.

Література та джерела

1. Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії / упоряд. І. Пасюк. Луцьк : Твердиня, 2006. 96 с.
2. Гінгіна О. Бої на Стоході. 95 років потому... *Народне слово*. 2011. 30 липня.
3. Грушка Є. Старі могили над Стоходом. *Волинь*. 1996. 16 листопада.
4. Котис О. Луцьк: місто на могилах. URL: <http://www.volynpost.com/articles/53> (дата звернення: 12.10.2022).
5. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю : науковий збірник : матеріали LVI Волинської обласної наук. іст.-краєзнав. конференції, 25 листопада 2015 р., м. Луцьк. Вип. 56. / упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. Луцьк, 2015. 250 с.
6. На Волині встановили пам'ятник воїнам Першої світової. URL: <http://www.volynnews.com/news/society> (дата звернення: 12.10.2022).
7. На Волині завершилася пошукова експедиція «Прип'ять – Стохід І». URL: <https://www.molodost.in.ua/news/1274> (дата звернення: 12.10.2022).
8. На Волині розкопали некрополь Першої світової. URL: <http://www.volynnews.com/news/rest> (дата звернення: 12.10.2022).
9. Перша світова війна: історія та уроки, 1914–1918 рр. : зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук. військ.-іст. конф., 4–5 вересня 2014 р. / Нац. військово-історичний муз. України. Київ, 2014. 538 с.
10. Солоненко М. Уроки, які треба пам'ятати. *Голос України*. 2018. 24 листопада.

— 0 —

УДК 908:069](477.42)(091)

БАТЬЄВА А. Л.
(м. Житомир)

РОЛЬ ЖИТОМИРСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ У ВИВЧЕННІ РІДНОГО КРАЮ

Анотація. В статті розповідається про роль Житомирського обласного краєзнавчого музею у вивченні та дослідженні історії, природи та культури рідного краю, а також висвітлюється досвід